

М. В. Стріха, С. В. Кульчицький, В. М. Даниленко

Космополітизм

КОСМОПОЛІТИЗМ (від [космополіти](#)) – система поглядів, що передбачає розширення поняття «вітчизна» на весь світ. Нині під «космополітизмом» розуміють також ідеологію «світового громадянства». Вона надає пріоритетне значення загальнолюдським цінностям і другорядне – національним проблемам. Занепад політичного життя грецьких міст-держав (полісів), починаючи з 4 ст. до н. е., разом із розвитком філософської думки (школи кініків, а згодом – стоїків) призвели до поширення негативного погляду на вимоги обмеженого місцевого патріотизму. Греки, які за класичної доби відчували себе насамперед громадянами своїх міст-держав, після македонського, а з часом – римського завоювання стали усвідомлювати себе громадянами тодішнього середземноморського світу. Цьому сприяв універсальний характер самої Римської держави.

За свідченням Діогена Лаертського, термін «космополітизм» уперше використав Діоген Синопський; Плутарх уважав, що це зробив стоїк Зенон із Кітіона; Епікет доводив, що автором є Сократ, який заявляв: «Я не афінянин чи коринтянин, я космополіт». К. кініків виявляв негативне ставлення до міста-поліса. Стоїки у космополіт. ідеалі шукали суспільну форму, що уможливила б життя кожної людини за єдиним всесвітнім законом. Космополітичні ідеї кіренаїків знайшли вираз у вислові «ubi bene, ibi patria» («де добре, там і вітчизна»). За середньовіччя носієм космополітичних тенденцій була Церква.

У релігійній думці раннього християнства ідеї К. розвинули св. Павло та Блаженний Августин (концепція універсал. «Міста Божого»). Надалі вони проявлялися у спробах створення концепції всесвіт. монархії (для Данте вона протистояла практиці феодал. роздрібненості) та утвердження папської теократії. Поняття «космополітизм», здебільшого позбавлене негативного відтінку, відображало можливість належати до універсального світу і водночас не заперечувати його багатоманітності. За доби Відродження ідеал К. спрямовано на звільнення індивіда від феодал. обмежень (Т. Кампанелла). До відомих космополітів Нового часу належали Ш. Монтеск'є, Вольтер, Д. Дідро, Дж. Казанова, Т. Пейн, І. Кант, Й. Фіхте, Й. Гете, Ф. Шіллер та ін. (у багатьох із них К. як усвідомлення приналежності до універсал. світу поєднувався з патріотизмом). У 19–20 ст. ідеї К. використовували для обґрунтування необхідності створення наднаціональних спів-

товариств. Пацифісти пропонували створити світову державу чи федерацію шляхом відповідної трансформації [Ліги Націй](#) (згодом ООН).

Нового поштовху ідеї К. набули із розвитком [глобалізації](#). Натомість комуністичні ідеологи СРСР вели непримиренну боротьбу з будь-якими проявами К., оскільки вважали його знаряддям імперіалістів у їхніх спробах нести народам поневолення і несумісним з пролетар. інтернаціоналізмом. Проте водночас вони проповідували необхідність остаточного злиття націй у всесвітньому масштабі та реалізовували таку політику в рамках СРСР (див. *Русифікація*). 1947–53 у СРСР під гаслом боротьби з антирадянським К. (доброзичливим ставленням до традицій і цінностей народів поза межами СРСР) здійснювали масові репресії. Водночас інтенсивно впроваджували ідеологію радянського (на практиці – великодержавного російського) патріотизму.

Більшість визначних наукових відкриттів і технічних винаходів в історії людства намагалися оголосити (зокрема й шляхом відвертої фальсифікації фактів) досягненням росіян. Населення інтенсивно нав'язувалася думка про особливість історичної місії Росії, її «прогресивність», порівняно з ін. державами (зокрема й тих, що реально стояли на значно вищому щаблі політичного і економічного розвитку). Ідеологічне кліше безрід. космополітів застосовували у СРСР в повоєнні роки щодо провідних діячів єврейської радянської культури, більшість із яких розстріляно 1952, а боротьба із К. відтак набула ще й відтінку державного антисемітизму. Поняття «космополітизм» використовують також на окреслення ідеології, що передбачає зречення національних традицій, культури, патріотизму, заперечує державний і національний суверенітет.

М. В. Стріха

Космополітизм у світі

Космополітичними за своєю суттю є світові релігії – *християнство, мусульманство, буддизм*. Однак соціально-економічні й суспільно-політичні особливості країн, де вони поширювалися, зумовили появу різноманітних конфесій та єресей. Відданість людству не заперечує патріотизму, [націоналізму](#) або наявності певної політичної позиції у країні проживання. Адептів К. часто звинувачують у байдужому ставленні до своєї країни, нації, політичного режиму (яскравий приклад – кампанія боротьби із безрід. К., розгорнута в СРСР 1947–53). Інститут соціології НАНУ (Київ) від 1992 здійснює моніторинг, у якому передбачено відповідь на запитання: «Ким Ви себе перш за все вважаєте?». Упродовж 1992–2010 частка опитаних, які вважали себе громадянами України, зросла з 45,6 до 51,2 %; кількість тих, хто розглядав себе як громадянина колишнього СРСР, скоротилася із 12,7 до 6,9 %. Мешканцями свого села або регіону визнали себе 30,8 % опитаних у 1992 і 33,8 % – у 2010; питома вага тих, хто визнавав себе громадянами Європи або світу, зменшилася з 10,2 до 4,0 %. Ця послідовність цифр підтверджує успіхи національного державотворчого

процесу, незважаючи на те, що Україна перебуває на одному з останніх місць серед 30-ти посткомуністичних країн за темпами ринкових перетворень.

С. В. Кульчицький

Боротьба з космополітизмом в СРСР

Ідеологічну кампанію боротьби з безрід. космополітами і чергову сталінську терористичну «чистку» в СРСР розпочато 1947, коли при міністерствах і відомствах були запроваджені «суди честі», зобов'язані, відповідно до статутів, вести непримиренну боротьбу з низькопоклонством перед зх. культурою, ліквідувати недооцінку значення діячів рос. науки та культури у розвитку світ. цивілізації. Виступаючи з нагоди 30-ї річниці більшов. перевороту, 1-й заступник голови РМ і міністр закордон. справ СРСР *В. Молотов* закликав засудити всі прояви низькопоклонства перед Заходом і бурж. культурою. 1948 секр. ЦК ВКП(б) [А. Жданов](#) на нараді діячів рад. музики запровадив у пропагандист. лексикон термін «безрід. космополітизм», невдовзі замінений терміном «антипатріотизм».

Й. Сталін тлумачив К. як поширення агресивного, спрямованого на глобальну гегемонію амер. [буржуазного націоналізму](#), своєрідний інструмент ідеологічної й культурної експансії США. У К. звинувачували насамперед усіх інтелектуалів, які контактували із Заходом або зберігали вірність переконанням, близьким до світогляду дорев. лібералів-західників. Але найбільш потенційно вразливими щодо таких звинувачень виявилися представники євр. національності, оскільки вони мали числен. родичів за кордоном, а їхні одноплемінники були достатньо виразно представлені серед інтелектуал. еліт США і країн Зх. Європи. В епіцентр нової ідеол. кампанії спочатку потрапили театр. критики. Їхня прозахідна естетика, яку влада вимушено терпіла у перші повоєнні, відносно ліберальні, роки, наприкінці 1948 уже явно не вписувалася в антизахідні ідеол. рамки періоду «холодної війни». Дванадцятий пленум правління Спілки рад. письменників у грудні 1948 звинуватив групу відомих критиків у ідеол. шкідництві, масова боротьба з К. розпочалася після публікації редакц. статті у г. «Правда» 28 січня 1949 під назвою «Об одной антипатриотической группе театральных критиков» (написана за безпосеред. участі Й. Сталіна).

Публікації статті передувало засідання оргбюро ЦК ВКП(б) 24 січня 1949, на якому ухвалено рішення розгорнути широку пропагандист. кампанію проти безрід. К. і антипатріот. сил. «Правда» звинуватила групу театр. критиків у тому, що вони втратили свою відповідальність перед народом і є носіями глибоко відразливого для рад. людини, ворожого їй безрід. К. Їх віднесено до категорії антипатріот. сил, які руйнували монолітну єдність рад. суспільства. К. представлений газетою у трьох різновидах: ура-К., оголтілий К. і безрід. К., однак у офіц. рад. пропаганді прижився лише остан. термін. Слідом за «Правдой»

критику космополітів розгорнули «Литературная газета», «Культура и жизнь», «Советское искусство», в УРСР – «Більшовик України», «Дніпро», «Вітчизна», «Радянська Україна», «Радянське мистецтво», «Вільна Україна» та ін. Спрямування цієї критики визначив 16-й з'їзд КП(б)У в січні 1949, на якому *М. Хрущов* звинуватив космополітів у ігноруванні багатонац. проявів єдиної за змістом рад. культури. У резолюції з'їзду прозвучала вимога посилити боротьбу з пережитками безрід. К. і низькопоклонством перед «гнилою» культурою бурж. Заходу. В лютому 1949 відбувся пленум СПУ під гаслом: «До кінця розгромити космополітів-антипатріотів».

Пошуки космополітів і їхню критику поширено на всі культурні центри республік та всі сфери літ.-художньої творчості. У Києві центрами К. оголошено Українське театральне товариство й Київську консерваторію. Загалом в УРСР переслідувань за звинуваченням у К. зазнали [А. Гозенпуд](#), [Я. Гордон](#), [І. Стебун](#), [Л. Санов](#), [Є. Адельгейм](#), [Ю. Мартич](#), [А. Кацнельсон](#), [Л. Лівшиць](#), [Л. Юхвід](#) та ін. Найпоширенішими репресивними заходами щодо космополітів були моральні утиски, критика, звільнення з роботи, відрахування з комуністичної партії, заборона друкуватися. Водночас боротьба із К. стала прелюдією широкомасштабного наступу на єврейських буржуазних націоналістів. До кінця правління Й. Сталіна кілька десятків людей страчено у справі [Єврейського антифашистського комітету](#) та деяких ін. справах, сотень – відправлено у табори, тисяч – позбавлено роботи. Справивши значний психологічний вплив на радянське єврейство, яке посідало важливі позиції у сфері літератури, мистецтва, науки й освіти, влада почала згортати антикосмополітичну кампанію в пресі та інших ЗМІ. З газет і радіо знято надмірно войовничі публікації та передачі. У наступні роки атаки на буржуазний К. як знаряддя амер. ідеологічної експансії час від часу відновлювалися, але вже не мали такого розмаху, як на поч. 1949. 28 жовтня 1951 у г. «Правда» з'явилася редакційна стаття «Против рецидивов антипатриотических взглядов в литературной критике», у якій містилися нові звинувачення на адресу деяких критиків. Останній сплеск кампанії спостерігався на поч. 1953, у період розслідування т. зв. справи лікарів. Після смерті Й. Сталіна кампанію остаточно згорнуто.

В. М. Даниленко

Рекомендована література

1. Українське суспільство 1992–2010: Соціологічний моніторинг. К., 2010.
2. Борщаговский А. М. Записки баловня судьбы. Москва, 1991;
3. Батыгин Г. С., Девятко И. Ф. Еврейский вопрос: Хроника сороковых годов // Вест. РАН. 1993. Т. 63, № 1;
4. Ваксберг А. И. Нераскрытые тайны. Москва, 1993;
5. Айзенштат Я. И. О подготовке Сталиным геноцида евреев. Иерусалим, 1994;

6. Костырченко Г. В. Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм. Москва, 2001;
7. Этингер Я. Я. Это невозможно забыть. Москва, 2001;
8. Даниленко В. М. Єврейське питання // Політ. терор і тероризм в Україні: ХІХ–ХХ ст.: Істор. нариси. К., 2002;
9. Ксенофобия: история, идеология, политика. Москва, 2003;
10. Медведев Ж. А. Сталин и еврейская проблема. Новый анализ. Москва, 2003;
11. Данилюк Ю. З. Боротьба з космополітизмом в другій половині 40 – першій половині 50-х рр. ХХ ст.: шляхи, причини і наслідки // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: 36. статей. Вип 27. К., 2004.

Бібліографічний опис:

Космополітизм / М. В. Стріха, С. В. Кульчицький, В. М. Даниленко // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-3862>

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).